

Merete Thomassen

Frelese fra dommen eller frelese for selvet?

Om teologiske endringer i kristent gudstjenestespråk

Den kristne kirke har alltid bedt til Gud om hjelp til å håndtere sine problemer og kriser. Men hva kristne ber Gud om hjelp til, har endra seg betydelig over tid. Oldkirkelige bønner på 200-tallet lød eksempelvis: «Fra en ond og brå død, fra krig og undertrykkelse, fra ulykker og ødeleggelse, fri oss, kjære Herre Gud»¹. Etterreformatoriske bønner kunne lyde: «Vi ber deg å opplyse, råde og styre oss ved Din hellige ånd, så vi kan forbli trofaste mot denne rettfærdige konge og frelser, og ikke skikke oss lik med verden [...]»². I dag kan bønnene lyde på denne måten: «Guds hellige ånd, gi oss håpets fantasi og troens evne så vårt liv kan få farger. La gudstjenesten i dag bli fylt av glede.»³ Hva står på spill for den som ber? Hva trengs Gud til? Eksempelene gir et frampek mot pregnante teologiske endringer: Fra å be Gud

om å bli bevart fra død og katastrofer – og å stå fast i troen på Jesus for ikke å gå fortaapt – er dagens bønnespråk orientert mot goder som skal lette smertetrykket raskt og gjøre livet umiddelbart godt.

Bønnene peker også fram mot et annet trekk: at det bedende mennesket ber Gud om å få visse evner og egenskaper for sjøl å kunne løse problemene. Fram til de siste tiåra har det bedende subjektet framstått som et avmechtig menneske som trengte Gud til å utføre noe hen ikke var i stand til sjøl. Det bedende mennesket i dag er langt mer autonomt. Hen trenger primært hjelp til å utvikle sitt fulle potensial for å bli sjølhjelpen i møte med vanskeligheter. I denne artikkelen vil jeg argumentere for at denne endringa kommer til uttrykk i bønnespråket i Den norske kirke.

Bønnespråk er ikke uten videre et enkelt tilgjengelig forskningsobjekt. Bønn er en fromhetspraksis som utføres både individuelt og kollektivt, uorganisert og organisert. Uorganisert bønn, enten den er kollektiv eller individuell, skjer ofte i lukka og utilgjengelige fora og er sjelden skriftliggjort. Derimot er den kollektive, organiserte bønningen i gudstjenesten enklere tilgjengelig for studier, fordi den er nedtegna i liturgiske ordninger. Noe av det som gjør den liturgiske bønningen særlig interessant som forskningsobjekt, er at den har en offisiell status; den er et uttrykk for den teologien som til enhver tid er gjeldende i det aktuelle kirkesamfunnet. Når liturgiendres, er det altså teologiske endringer som skjer. Derfor er liturgiske bøtter et interessant materiale for å studere teologiske konsepsjoner. Jeg skal her ta for meg de siste liturgiendres i Den norske kirke. De er vedtatt av de øverste kirkelige organene, de har vært gjennom biskopelige autorisasjoner, og er derfor teologisk autoritative tekster. Nærmere bestemt skal jeg se på den nye liturgiske ordningen for Den norske kirke som ble foreslått i 2008, revidert og implementert i 2011. Dette henviser jeg til i det følgende som «gudstjenestereformen».

Fornyelse av bønnespråket

Hva er endringene i bønnespråket et uttrykk for? Denne artikkelen drar vekslar på en teologisk og modernitetskritisk studie jeg gjorde av nyere gudstjenestespråk i 2013.⁴ Den drar også veksel på en artikkel jeg skrev om de til dels umulige idealene norske menigheter utsettes for gjennom gudstjenestereformens krav om språklig fornyelse, en fornyelse som også lokalmenighetene må bidra til, ved at de sjøl oppfordres til å skrive bøtter til gudstjenestebruk.⁵

Fornyelse av bønnespråket var en av flere målsettinger for gudstjenestereformen. Den norske kirke ønska et bønnespråk som ikke var like tungt dogmatisk som dansk-norsk liturgisk tradisjon hadde vært siden reformasjonen. Jeg argumenterte i 2013 for at måten fornyelsen skjedde på, bar galt av sted. I boka analyserte jeg høringsforslagetets bøtter ved hjelp av blant annet Richard Sennets analyser av det nykapitalistiske arbeidslivet. Det innebærer at arbeidslivets ønske om en effektiv, fleksibel og produktiv arbeider blir forkledt som idealer om et kreativt og emosjonelt behagelig arbeidsliv, der arbeideren forespeiles å realisere seg sjøl gjennom arbeidet. Disse idealene kan virke tilsynelatende forlokkende, men

over tid virker de oppløsende på den individuelle arbeidstaker, fordi idealene tilslører et grenseløst og uhandterlig arbeidsliv.⁶ Et av funna i analysen av bønningen var at det lutherske, kristne menneskesynet, som betoner at mennesket ikke skal prestere, men motta Guds nåde og frelse, sto under press av det nykapitalistiske menneskesynet, blant annet fordi bønningen uttrykte at de behagelige emosjonene var et hovedmål for mennesket.⁷

Jeg undersøkte også bønningen ved hjelp av elementer fra Charles Taylor og Linda Woodhead og Paul Heelas' sekulariserings- og spiritualitetsforskning. Taylors forskning viser at idealene for religiøsitet har endra seg fra å være lojal mot Gud som en ytre autoritet, til å være lojal mot sitt autentiske og autonome selv.⁸ I 1991 lanserte han begrepet «The Massive Subjective Turn».⁹ Dette bruker han i videre forstand enn om religiøsitet. Det omfatter hele den moderne vestlige kulturen. Heelas og Woodhead videreutvikler dette til begrepet «den subjektive vending». Det fører til en form for spiritualitet som bekrefter det subjektive selvet, «selvspiritualitet», som er i sterk vekst.¹⁰ Flere av funna i analysen viste trekk av selvspiritualitet. I stedet for at den bedende ba Gud om å håndtere det uhandterbare, slik vi så i bønningen fra 2000-tallet ovenfor, inneholdt de nye bønningen petisjoner til Gud om å bli utstyrt med visse egenskaper for sjøl å håndtere det.¹¹ Det er det autentiske og autonome mennesket som trer fram. Det autentiske og autonome mennesket ber ikke om ekstraordinær guddommelige inngripen for å frelses fra synd, lidelse og død, men om tilrettelegging av indre prosesser, ansvarlige holdninger og evne til handlekraft, så hen kan håndtere problemer og kriser sjøl.

Et sekulært bønnespråk?

Charles Taylor omtaler sekularisering som «a change of understanding of the goods»¹². I den eldre delen av forfatterskapet opererer han med begrepet «hypergoods», de øverste godene i et verdihierarki som kan dreie seg om frelse i det hinsidige, det klasseløse samfunn, eller andre goder som krever offer og kamp.¹³ Gjennom sekulariseringsprosessen endres godene i verdihierarkiet fra hypergoder til å bli umiddelbart erfarbare goder, i form av for eksempel velvære og mening. At de nye bønningen kunne være et uttrykk for sekularisering, var en hypotese jeg ikke fulgte til ende i 2013, og heller ikke i 2014, primært fordi jeg var mest opp-

tatt av Sennets analyser og selvspiritualitetsbegrepet. Men siden jeg gjorde arbeidet med bønningen i 2013 og 2014, har spiritualitetsforskninga i Norge fått et viktig bidrag gjennom Halvard Johannessens avhandling «Sekulariseringens spiritualitet. En interdisiplinær lesning av betenkningen 'Kirken i møte med den åndelige lengselen i vår tid'».¹⁴ I avhandlinga har Johannessen analysert et norsk kirkelig dokument fra 1999, «Kirken i møte med den åndelige lengsel», ved hjelp av Taylor, Heelas og Woodhead. Han gjør svært interessante funn med høy grad av relevans for mitt arbeid med bønnespråket.

Johannessen anvender Woodhead og Heelas' tre spiritualitetstypologier: Forskjellsreligion, selvspiritualitet og humanitetsreligion.¹⁵ Forskjellsreligioner, *Religions of Difference*, innebærer at autoriteten ligger hos en transcendent guddom. Det innebærer at guden er en størrelse utenfor mennesket, og guden kan påkalles for å be om hjelp, men guden kan også straffe. Godene som skal oppnås ved å praktisere religionen, finnes ikke primært i det immanente livet, men i livet etter døden. Det betyr gjerne at den troende, for å oppnå disse godene, må gi avkall på *umiddelbare* goder, for eksempel gjennom askese. Den tradisjonelle lutherske spiritualiteten kan primært karakteriseres som en forskjellsreligion. Dette gir seg særlig utslag i gudsbildet, der Gud er en tydelig størrelse utenfor mennesket.

Selvspiritualiteten, som er en innarbeida norsk oversettelse av Heelas og Woodheads begrep *Spiritualities of Life*, har jeg allerede omtalt. Mer utfyllende innebærer begrepet at autoriteten har forflytta seg fra det ytre til det indre, trekk som knytter an til den subjektive vendinga. Det betyr at alle former for spiritualitet som bekrefter forestillinga om det autentiske selvet, styrkes, og de former for spiritualitet som ikke bekrefter denne forestillinga, svekkes.¹⁶ Hva som er sannhet, prøves mot hva som kjennes sant og godt for den enkelte. Selvspiritualiteten har særlig feste i nyåndeligheten og i en rekke praksiser som er inspirert av østlig spiritualitet, for eksempel yoga og meditasjon. Men den finnes også i en del terapeutiske og i og for seg sekulære praksiser som coaching og selvhjelp.¹⁷ Selvspiritualiteten vektlegger gjerne de umiddelbart erfarbare godene, først og fremst følelser av fred, glede og indre balanse. Visse former for selvspiritualitet kan legge vekt på å forløse det guddommelige potensialet i en selv for å løse problemer, i stedet for å rette bønningen til en ytre guddom.¹⁸

Humanitetsreligioner, *Religions of Humanity*, kan ha islett av både forskjellsreligion og selvspiritualitet. Hva gjelder førstnevnte variant, er gjerne autoriteten transcendent, i form av et gudsbilde som er adskilt fra mennesket. Men godene som skal oppnås, kan i høyeste grad gjelde dette livet. Imidlertid er godene av mer politisk enn individuell karakter, goder som skal tjene et større fellesskap, ikke bare selvet.¹⁹ Frigjøringsteologi, det vil si en politisk aktivistisk teologi, som har sin rot blant fattige i Latin-Amerika, er et typisk eksempel på humanitetsreligion. Det samme gjelder en del diakonal virksomhet, for eksempel Kirkens bymisjon i Norge som tar stilling i en del politiske og sosiale saker, for eksempel tigging. Det kan også argumenteres for at Den norske kirkes biskoper er humanitetsreligiøse når de engasjerer seg i oljeboring i Vesterålen og i asylpolitikken. Humanitetsreligion kan dessuten motiveres av selvspirituelle former for religiøsitet. Nestekjærlige handlinger kan skje gjennom en indre motivasjon, en motivasjon som ikke impliserer en ytre guddom.

Sekulariseringsperspektivet som jeg ønsker å anlegge på bønningen, bygger på Johannessens drøfting av Taylors sekulariseringsteori. Kort oppsummert består det i en forskyvning av autoritet fra de tradisjonelle ytre autoritetene, til ens eget indre, og til troskap mot et presumptivt autentisk selv. Derav følger den subjektive vending og selvspiritualiteten som kjennetegnes av «subjective wellbeing».²⁰ Johannessen finner markante trekk av selvspiritualitet i betenkninga «Kirken i møte med den åndelige lengsel i vår tid». Betenkninga viser også klare trekk av forskjellsreligion, blant annet i et mer transcendent gudsbilde enn i selvspiritualiteten. Johannessens avhandling viser at det har oppstått en hybrid religionstype i betenkningen: De tydeligste elementene er selvspiritualiteten, men dokumentet inneholder også elementer av forskjellsreligion. Det finnes trekk av humanitetsreligion, men disse er beskjedne.²¹

Johannessens funn er interessante for min analyse. I første runde med materialet i 2013 fant også jeg klare trekk av selvspiritualitet, utover de nykapitalistiske trekka jeg identifiserte ved hjelp av Sennet. Men det er mer å si om materialet. De liturgiske bønningen kan ikke reduseres til å være selvspirituelle og nykapitalistiske. Johannessen kan derfor gi hjelp til å forstå mer av dem i et mer utfyllende sekulariseringsperspektiv. Sjøl om et kirkelig dokument av typen Johannessen analyserer, er en annen sjanger enn

liturgiske bønner, er det fellestrekk. Begge er autorisert på høyt kirkelig nivå. Betenkninga som er materialet i hans avhandling, ble skrevet på oppdrag fra Kirkemøtet, Den norske kirkes høyeste demokratiske organ. Mitt materiale ble også initiert av Kirkemøtet i 2003, fire år etter betenkninga, høringsutkastet var ferdig i 2008, og den liturgiske ordninga revidert og implementert i 2011. Den ble sanksjonert gjennom Kirkemøtet, men var også gjennom sanksjonerings hos Bispemøtet, det høyeste læreorganet i Den norske kirke. Johannessens og mitt materiale har blitt til innenfor omtrent samme tiårsperiode, og flere av de samme kirkelige aktørene har vært inne i utforming og beslutningsprosesser. Det gir derfor interessante innblikk i hva slags spiritualitet som fremmes av kirken sentralt.

Krise

Hva står på spill i nyere bønner, til forskjell fra eldre bønner? Hvilke kriser og problemer ber menigheten om hjelp til å løse? Jeg har allerede brukt begrepet «krise» uten å presisere hvordan jeg bruker det. Reinhart Koselleck har påpekt at begrepet har endra betydning fra antikken til i dag. For grekerne hadde begrepet forholdsvis avgrensa betydninger innen jus, teologi og medisin, der det kunne betegne fatale vendepunkt: «The concept imposed choices between stark alternatives – right or wrong, salvation or damnation, life or death.»²² Koselleck argumenterer for at krisebegrepet har gjennomgått en metaforisk ekspansjon som gjør at bruken av ordet etter hvert kom til å ligge et godt stykke fra den opprinnelige betydninga.

I kristendommen er begrepet krise brukt om dommen. Forestillinga om en endelig dom ved tidas slutt er et grunnmotiv i kristendommen, dagen da Jesus skal komme tilbake «for å dømme levende og døde».²³ Den mest kjente domsscenen finnes i Matteusevangeliet, kapittel 24 og 25, og har i stor grad prega det kristne gudsbildet. Her beskriver Jesus sin gjenkomst ved tidas ende, der han skal skille menneskene som sauer fra geiter og dømme noen til den evige ild og andre til frelse og evig liv.²⁴ Krise som dom har blitt artikulert på ulike måter, først og fremst gjennom kirkens liturgiske språk i bønner, forkynnelse, bibeltekster, salmer og musikk. Dommen er også blitt visualisert gjennom arkitektur, symboler og kirkekunst. Det brukes to greske ord om dom: *Krima* og *krisis*, og begge er avleda av verbet *krino* – å

dømme. *Krima* er den utførte dommen, *krisis* er en verbalform som henleder mot utføringa av dommen.²⁵

Bruken av krisebegrepet som et vendepunkt i en fatal situasjon, er også et utstrakt motiv i de kristne helligtekstene, men da brukes det andre begreper enn *krisis* og *krima*. I Det nye testamente skildres det en rekke situasjoner der det står om liv, død, frelse, fortapelse og rett og galt, og som impliserer faren for dramatiske utfall. I disse situasjonene skjer det en henvendelse til Gud i form av bønn om redning. «Frels oss fra det onde» fra Fadervår er et eksempel på dette.²⁶ De begrepene som brukes om det fatale, er for eksempel *thlipsin*, som er oversatt til *trengheter*, og *pathema*, som er oversatt til *lidelse*.²⁷ I bønnespråket brukes knapt krisebegrepet, men samtidig er bønnene fulle av situasjoner der noe står på spill. «Fra en ond og brå død, fra ulykker og ødeleggelse» er et eksempel.

Koselleck viser til at krisebegrepet er brukt om situasjoner der det står om rett og galt, frelse eller fordømmelse, liv eller død, og der utfallet er dramatisk. Men samtidig kan det i seinere språkbruk anvendes om situasjoner der noe står på spill, men der de er mindre fatale. I *Bokmålsordboka* defineres krise som et avgjørende vendepunkt i sykdom, som en sjelestrid, som en svært vanskelig situasjon, eller en akutt vanskelighet. Alt dette er alvorlige situasjoner. Ikke alle er fatale, men de er situasjoner som gir grunnlag for å håpe på et vendepunkt der noe snur seg til det bedre. De kan dreie seg om å sørge over noe, leve i et vanskelig samliv, eller å streve med å få endene til å møtes, uten at det dermed erfare som en overhengende katastrofe. Det er et vagere og åpnere krisebegrep enn eksemplene Koselleck peker på. Likevel er det i samsvar med norsk samtidsspråkbruk, der terskelen er lavere for å omtale noe som krise.

Når jeg i det videre kommer til å identifisere ulike former for kriser, blir det derfor i en tredelt betydning. Den ene betydninga er krise som dom, i samsvar med den nytestamentlige bruken av ordet. Den andre betydninga er krise som fatal situasjon. Den tredje betydninga – som muligens presser krisebegrepet lovlign langt – er en situasjon der noe er vanskelig eller konfliktfylt, uten at det dermed er fatalt.

Liturgi nedenfra

Ved tidligere gudstjenestereformer i Den norske kirke har arbeidet skjedd på sentralkirkelig hold. Reformen har blitt

vedtatt, og fagnemnder eller betrodde enkeltpersoner har utarbeida forslag som har blitt sendt ut på høring for så å revideres og vedtas. Gudstjenestereformen 2011 har en annen ledes historie. Den var langt mer omfattende både i prosess og omfang. Den ga rom for at i prinsippet hvem som helst kunne melde inn forslag til ulike liturgiske ledd, og høringa skjedde delvis gjennom utprøving av gudstjenesteordninga gjennom en toårsperiode i en rekke menigheter, før den ble revidert i 2011. Gudstjenestereformen hadde som et av mange idealer å være erfaringsnær. Tanken var at høringsforslaget skulle representere «liturgi nedenfra»; erfaringsnære liturgier som ikke var skrivebordsteologi, men levde liv.²⁸

Reformen ble initiert i 2003 av Kirkemøtet, etter et initiativ fra Ungdommens kirkemøte, som mente at gudstjenesten var for tung, alderdommelig og livsfjern. Bakgrunnen for at denne kritikken kunne slå rot i Den norske kirke, var en omfattende tverrkirkelig liturgisk reformbevegelse som fikk sitt gjennombrudd ved Det annet vaticankonsil 1962–1965. Reformbevegelsen oppsto allerede på midten av 1800-tallet i Tyskland og Frankrike. Noen av hovedtrekkene i den liturgiske bevegelsen var et ønske om en gudstjeneste der lekfolket, det vil si andre enn presten, fikk være med på å utforme gudstjenesten. I praksis betyr dette at gudstjenesten skal reflektere sin kontekst og sitt sted. Under Det annet vaticankonsil ble påbudet om å bruke latin som gudstjenestespråk oppheva. Ideen om *aggiornamento*, ajourføring eller oppdatering av gudstjenesten, fikk gjennomslag. Det innebærer bruk av morsmål og rom for stedeegne kulturelle uttrykk, og gir lekfolket en større plass i gudstjenestelivet.²⁹

Den liturgiske bevegelse er ingen organisert bevegelse, men den opptrer i mange kirkesamfunn og i mange varianter. En annen vesentlig del av den liturgiske bevegelsesprogram, er at verdens lidelse må reflekteres i gudstjenesten for å synliggjøre at Jesus led, døde og oppsto for alle menneskers lidelse. All lidelse angår Gud.³⁰ Dette har ført til et gudstjenesteideal som skal reflektere ulike erfaringer, og særlig lidelseserfaringer. Det har også ført til en rekke ulike liturgiske teologier: Feministteologi, sør-amerikansk frigjøringssteologi, black theology, LHBTQI+-teologi, øko- og klimateologi og andre former for kontekstuell teologi.³¹ Den store vekta på å synliggjøre erfaringer har ført til at vi kan snakke om en empirisk vending i den liturgiske teologien, en vending med et tydelig politisk preg, noe som sammenfaller i stor grad med det Heelas og Woodhead omtaler som humanitetsreligion

(se ovenfor). Gudstjenesten skal ikke være et åsted for belæring ovenfra av vedtatte dogmer, omtrent som den tidligere prosessen ved liturgisaker i Den norske kirke har vært gjennomført. Tvert imot skal dogmene prøves mot menneskers erfaringer.

Den liturgiske bevegelse kom til Norge på 1970-tallet, først gjennom en sosial-etisk vekkelse som førte til at en del politiske temaer ble tydeliggjort i enkelte eksperimentelle gudstjenester. Deretter vokste det fram eksperimentering med kvinnegudstjenester, gudstjenester for homofile og lesbiske, miljøvernigudstjenester og en rekke andre former for liturgiske uttrykk.³² Impulsene fra eksperimenteringa fikk større og større innpass i det sentrale gudstjenestelivet i Den norske kirke. Gudstjenestereformen som ble implementert i 2011, var en direkte konsekvens av den liturgiske bevegelse. Ønsket om å involvere lekfolk, variere gudstjenestereformen, kontekstualisere og ha erfaringsnære gudstjenester, ble samla og formulert i de tre kjerneverdiene for reformen *fleksibilitet, stedegengjøring og involvering*.³³ I involveringsbegrepet lå det også et ideal om at lekfolk skal delta i å skape bønner til bruk i gudstjenesten.

Det er god grunn til å hevde at selve prosessen rundt gudstjenestereformen bar preg av sekularisering. De kloke hoder og lærde komiteer ble langt på vei tilsidesatt som autoriteter i gudstjenestereformen. I stedet skulle gudstjenestereformen komme nedenfra. Den empiriske vendinga og idealet om liturgi nedenfra er en forflytning av autoritet. Jeg skal avslutningsvis drøfte dette i sammenheng med de analytiske funna i bønnene.

Det jødisk-kristne bønnemønsteret

Innledningsvis ga jeg noen eksempler på bønner; en bønn fra 200-tallet, en bønn fra 1556, og en fra 2008. De er svært ulike i stilnivå, de er plassert på ulike steder i gudstjenestens forløp, og de har ulike teologiske aksentueringer. Likevel har de to første forbønnene noe grunnleggende til felles, et felles mønster som kan gjenfinnes helt tilbake til Det gamle testamente. Dette mønsteret brytes i forbønnen fra 2008. Liturgikeren Paul Bradshaw kaller dette «det jødisk-kristne bønnemønsteret».³⁴ Det jødisk-kristne bønnemønsteret innebærer en bestemt måte å tiltale Gud på. Bønnene starter med å stadfeste Gud som en trofast guddom som allerede har sett den nøden mennesket ber om hjelp til å komme

ut av. De jødiske-kristne bønnene innledes som regel med en omfattende lovprisning som beskriver Guds vesen og handlinger. De er ofte ikke henvendt direkte til Gud, men til dem som hører på bønnen. For eksempel ber Abrahams tjener da han har funnet en kone til Abrahams sønn Isak: «Velsignet er Herren, som er Gud for min herre Abraham! Han har aldri sluttet å vise godhet og trofasthet mot min herre.»³⁵ Bønnen skal først og fremst proklamere hvem Gud er. Bønnen skal stadfeste for den bedende at Gud alltid har vært trofast og god og vil være det også i framtida. Bønnene inneholder ikke nødvendigvis en petisjon, det vil si bønn om å få noe spesielt, eller bønn om at Gud skal handle. Tvert imot uttrykker bønnene stor tillit til at Gud vet hva som er best. I den grad petisjoner forekommer, er de enkle og korte. Det samme mønsteret følges i Det nye testamente, blant annet i Fadervår,³⁶ der særlig petisjonene er karakteriske for dette mønsteret: «Gi oss i dag vårt daglige brød. Forlat oss vår skyld.» En må riktignok trenge gjennom mange lag av patriarkalsk kvinnesyn og nasjonalisme for å se mønsteret i disse bønnene. Poenget ved mønsteret er at Gud allerede har sett hva menneskene trenger og kjemper for at de skal få det, og at mennesket ikke trenger å trygle eller bevege Gud, men overgi seg i tillit til at alt er tatt vare på.

Den eldste kirkelige forbønnen som er kjent utover de bibelske kildene, er forbønnen fra 1. Klemens brev, et apostolisk skrift som ikke ble kanonisert som en del av Det nye testamente, men likevel var anerkjent som et viktig skrift. Klemens var biskop i Roma, og brevet er datert til år 96. Brevet er henvendt til menigheten i Korint og angir ulike tema. Avslutningsvis gjengis en bønn som har vært i liturgisk bruk. I samsvar med det jødisk-kristne bønnemønsteret innledes den med en omfattende lovprisning av Guds omsorg og oversikt. Her er en liten del av innledningen: «Du ser ned i avgrunnen, du overvåker menneskenes gjerninger. Du hjelper dem som er i fare, er de fortvilte frelser, og alle ånders skaper og tilsynsmann. Du gjør folkene tallrike på jorden, og du har av alle valgt ut dem som elsker deg gjennom Jesus Kristus, din elskede sønn, og ved ham har du oppdratt, hellet og æret oss.»³⁷ Deretter følger petisjonene:

Vi ber deg, Herre, om å bli vår hjelper og beskytter. Frels dem av oss som er i trengsler, reis opp de falne, vis deg for de bedende, helbred de syke, omvend dem av ditt folk som er på ville veier. Gjør de hungrige mette, befri våre fanger, oppreis

de svake, trøst de motløse. La alle folk kjenne deg, at du er den eneste Gud og Jesus Kristus din sønn, og vi ditt folk og sauene på ditt beiteland.³⁸

Petisjonene angir konkrete behov som sult, sykdom og motløshet. De angir situasjoner der noen av menighetens folk er kasta i fengsel på grunn av sin tro, og at noen har falt fra troen. I bønnen er det vanskelig å finne noen forestilling om at de bedende sjøl kan påvirke sin egen situasjon. Tvert imot er det Gud som må løse den: Helbred de syke, gjør de sultne mette, befri våre fanger, trøst de motløse.

Felles for eksemplene så langt er at de har en eksplisitt ytre guddom som adressat. Gud kjenner menneskenes behov uten at de nødvendigvis kjenner dem sjøl, og Gud er den eneste som er i stand til å dekke dem. Behova er både immanente og transcendent: Det dreier seg om å finne en egna ektefelle til en sønn, om at Guds rike skal komme fra himmelen til jorda, om det daglige brød, og om å befris fra fengsel. Krise i de to første betydningene av ordet finnes i det jødiske-kristne bønnemønsteret. Å unngå Guds dom ved å bli tilgitt, å unnsnippe fristelse, å bli frelst fra det onde, og å ikke falle fra troen, samsvarer med den første betydninga. Å unngå at slekta dør ut fordi arvingen ikke finner en passelig ektefelle som kan føde ham sønner, at mennesket ikke skal få brød nok til å leve, og at kristne kastes i fengsel, samsvarer med den andre betydninga.

Bønn som belæring

Middelalderens bønner følger i all hovedsak det samme mønsteret.³⁹ Ved reformasjonen inntreter det en endring i det liturgiske språket som er verdt å merke seg. Sjøl om mange av de samme formene for krise opptre i bønnene, og sjøl om gudsbildet fremdeles er transcendent, sniker det seg inn et trekk ved bønnene som har prega mye av det lutherske liturgiske språket fram til i dag: belæring. Bønnene blir en arena for å legge inn reformatoriske læresetninger i bønneform. Veit Dietrich, Martin Luthers nære medarbeider, ble en stilistisk og teologisk formgiver som skrev en rekke bønner som kom i bruk også i kongeriket Danmark-Norge fra 1556:

Herre Gud, himmelske Far, vi takker og lovpriser deg til evig tid, fordi du sendte din Sønn for å herske over oss arme syndere, vi som for våre overtredelsers skyld har gjort oss

fortjent til å forbli bundet i syndens og dødens lenker, men som du ga oss en ydmyk og rettferdig Konge som ved sin død ble vår frelser fra synd og evig død: Vi ber deg å opplyse, råde og styre oss ved Din hellige ånd, så vi kan forbli trofaste mot denne rettferdige Konge og Frelser, og ikke skikke oss lik med verden så vi tar anstøt av hans ydmyke skikkelse og foraktede ord, men står fast i troen på ham og vinner evig frelse, ved din Sønn, Jesus Kristus, vår Herre, som med deg og Den hellige ånd lever og råder, en sann Gud fra evighet til evighet. Amen.⁴⁰

Denne bønnen, en kollektbønn som skal angi temaet for søndagen, inneholder dogmatiske formuleringer som mer skal opplyse menigheten om frelsesteologiske anliggender enn å legge fram sine behov for Gud. Vi ser også at vekta ligger på det transcendent. Her er det i mindre grad enn i de eldre bønnene de daglige behov som er tema. Her er det sjelens frelse som står på spill. Nå er det riktignok viktig å påpeke at en kollektbønn er en særegen sjanger, og at den ikke uten videre kan sammenliknes med en forbønn. Kollektbønnen er en tematisk bønn som skal peke på sentrale motiver i søndagens tekster, mer enn å løfte fram verdens nød. Det utelukker likevel ikke at en kollektbønn kan tematisere Guds omsorg for verden. I Dietrichs kollektbønn er det et påfallende fravær av de umiddelbare godene. Her dreier det seg tvert imot om å gi avkall på dem for å oppnå et transcendent gode, i tråd med det Taylor identifiserte som et karakteristisk trekk ved forskjellsreligionen. Formuleringa å «ikke skikke oss lik med verden», men stå fast i troen, uansett hva det måtte medføre av ydmykelse og forakt fra andre, er et typisk uttrykk for dette.

Tradisjonen fra Veit Dietrich fortsatte å prege det dansk-norske bønnespråket helt fram til 1889. Da skjedde det en betydelig fornyelse av norsk gudstjenesteliv. Gustav Jensen er trolig den enkeltpersonen som i høyest grad har påvirket norsk liturgisk språk siden Dietrich. Gustav Jensen var stiftsprost i Kristiania og ble senere lærer i liturgikk ved Universitetet i Oslo fra 1849. Jensen fikk i oppdrag å utforme en norsk liturgi. Fram til 1889 hadde de norske gudstjenestene gjort bruk av dansk-norske liturgier, og Jensens liturgi var den første norske liturgien siden unionen med Danmark. I 1889 ble den innført, og den var gjeldende helt fram til 1977, med noen mindre revisjoner underveis, hvorav den viktigste i 1920.

Jensens bønnespråk er verdt å undersøke. Han var på mange måter en konservativ teolog uten sans for liberalteologi eller modernitet. Han var klassisk orientert og valgte å gjeninnføre en oldkirkelig struktur for gudstjenesteordninga, som etter reformasjonen hadde levd sitt uryddige liv uten særlig gode strukturer.⁴¹ Like fullt videreførte også Jensen den belærende tradisjonen. Han var dogmatisk, men også stilsikker. Liturgien 1889/1920 er særlig interessant fordi den etablerer et særegent norsk liturgisk uttrykk som er i dialog med både den lutherske og den oldkirkelige tradisjonen.⁴² I det følgende skal jeg sammenligne bønner utforma av Gustav Jensen og forslaget som kom i 2008.

Å sørge over syndene og drømme gode drømmer

En gudstjeneste består av mange ulike former for bønner. Noen bes innledningsvis, noen bes i tilknytning til nattverd eller dåp, noen bes etter prekenen. Hver bønn har sin faste plass i den liturgiske rekkefølgen, eller i gudstjenestens *ordo*, som er det latinske ordet for ordning. Jeg har derfor valgt å sammenlikne en bønn som bes ved gudstjenestens begynnelse, en bønn som i 1889-liturgien kalles «klokkerbønn», og i 2008-forslaget «samlingsbønn», som også bes ved gudstjenestens begynnelse. Navnet «klokkerbønn» skyldes at det var klokkeren, prestens medhjelper, som ba bønnen. Seinere skal jeg også sammenligne tre forbønner, en av Gustav Jensen, og to fra 2008-ordninga. I språkdrakta fra 1920 lød klokkerbønnen slik:

Herre! Jeg er kommet inn i dette dit hellige hus for at høre hvad du, Gud Fader, min skaper, du Herre Jesus, min Frelser, du Hellige Aand, min trøster i liv og død, vil tale til mig. Herre! Lad nu op mit hjerte, ved din Hellige Aand, saa jeg av dit ord maa lære at sørge over mine synder, og tro i liv og død paa Jesus, og forbedre mig hver dag i et hellig liv og levnet. Det høre og bønne du ved Jesus Kristus! Amen.⁴³

Hva står på spill i klokkerbønnen? Som en bønn ved gudstjenestens begynnelse, gir den et frampek om hva som skal skje teologisk og rituel. Intensjonen med gudstjenesten er ifølge klokkerbønnen å «sørge over mine synder, og tro i liv og død paa Jesus, og forbedre mig hver dag i et hellig liv og levnet.» Dette skal skje ved at Gud skal lukke opp hjertet til den bedende gjennom sin tiltale. Det forutsetter et hjerte

som i utgangspunktet er lukket og ikke opplagt tilgjengelig for taltalen fra Gud. Her er det mye som må rettes opp og endres for at relasjonen mellom Gud og menneske ikke skal være direkte fiendtlig. Guddommen er transcendent – så transcendent at det er få tilknytningspunkter mellom Gud og den bedende. Det eneste tilknytningspunktet er at den bedende har valgt å komme til «dit hellige hus», altså kirken, og henvender seg til Gud ved å be. Petisjonen i andre setning «Lad nu opp mitt hjerte...» skal føre til sorg over synden, tro på Jesus og forbedring til et hellig liv. Dette følger en pietistisk frelsesorden, det som kalles «ordo salutis», frelsens orden. *Ordo salutis* innledes med at den uomvendte først skal bli oppmerksom på sine synder, noe som er en smertefull prosess. Denne smerten skal drive den angrende synderen til tro på Jesus, som representerer det eneste håpet om å bli frelst fra å bli dømt til helvete, og deretter leve et liv i helliggjørelse, det vil si forbedring.⁴⁴ Frelse er ingen quick fix i *ordo salutis*. I bønner ser vi forskjellsreligionens transcendentede gudsbilde. Vi ser at godene ikke skal oppnås her og nå. Tvert imot kan gudstjenesten bli en svært ubehagelig opplevelse der en konfronteres med sin egen synd. Men den tjener et transcendent gode: Å bli frelst fra dommen ved tidas ende. Klokkerbønnen er et konglomerat av kriser og konflikter, kriser som står mellom alternativene frelse og fortapelse, i form av det Koselleck betegner som en opprinnelig betydning: dom.

Klokkerbønner ble tatt ut ved forrige liturgireform i 1977 fordi den ble oppfatta som for tung. Men i forbindelse med gudstjenestereformen ga en del uttrykk for at de savna en bønn ved gudstjenestens begynnelse, særlig fordi den ga anledning til å trekke inn andre enn presten som signifikante liturgiske aktører. Det ble derfor nyskrevet en rekke samlingsbønner til høringsforslaget som skulle tilsvare klokkerbønnens liturgiske funksjon, men med et annet teologisk innhold. Jeg gjenga en av dem innledningsvis, en bønn om håpets fantasi og troens evne. En annen av dem lyder slik:

Gode Gud,
i dag vil vi be deg om gode drømmer.
Hjelp oss til å tenke godt om andre.
La oss få kjenne hvor fint det er
å samles i Herrens hus.⁴⁵

Hva står på spill i denne bønner? Det bedende subjektet vil oppnå gode drømmer, i tillegg til å tenke godt om andre, og å kjenne hvor fint det er å være i kirken, Guds hus. Det er en form for flyt i bønner, ikke nødvendigvis språklig, men emosjonelt, som gir inntrykk av at Gud og mennesker er i den samme emosjonelle strømmen. Alle drømmer gode drømmer, tenker fint om andre og har det godt sammen i kirken på gudstjeneste. «Subjective wellbeing culture», som Heelas kaller det, «including wellbeing spirituality», er trekk som knyttes til selvspiritualiteten.⁴⁶ Bønn om velvære, som å kjenne hvor fint det er å være i kirken, er et pregnant trekk ved bønner. Krise som dom er totalt fraværende. Krise som fatal situasjon er også fraværende. Gudstjenestens mål er ikke å frelse fra fortapelsen. Det er den gode emosjonelle flyten som er målet for gudstjenesten.

Trengsel, kors og dødens nød

Forbønnen er den store bønner mellom prekenen og nattverden der menigheten ber for verden og kirken, og dette gir et godt innblikk i hva den kristne kirke oppfatter som kriser som må håndteres. I Jensens liturgiske ordning, *Alterboka* fra 1889/1920, er det gjengitt to forbønner. Den ene av dem skal jeg gjengi i sin helhet, i språkdrakta fra 1920:

Evige, barmhjertige Gud! Vi takker dig for alle dine velgjer-
ninger mot os! Du giver daglig brød, du giver glæde og gode
dage, du opdrager os ved trængsel og kors for dit rike. Du
har givet os dit hellige ord, du har kaldt os til at have hjem-
me i din kirke paa jorden, og sat os et evig maal hos dig!

Nu beder vi dig i vor Herre Jesu navn: Se naadig til din
kristne kirke, bevar den og hellige den i din sandhet. Lat dit
ord blive forkyndt klart og rent og dine sakramenter blive
brukt rettelig. Giv din kirke retskafne tjenere, som baade
lærer vel og lever vel. Driv arbeidere ut i din høst, og luk
op troens dør for alle hedninger og for Israels folk. Tænk i
barmhjertighet paa dem som staar dit ord imot, og giv dem
omvendelse til livet!

Giv fred paa jorden og fred i hjertene. Giv verdens stats-
mænd vilje og visdom til at fremme retfærd og fred, og
lad samarbeidet mellem folkene have fremgang. Hold din
vernende haand over vort folk og fædreland og over vore

landsmænd i det fjerne og paa havet. Bevar og velsign vor
konge og hans hus, stortinget, kongens raad og al vor øvrig-
het. Vern vore hjem, velsign vore skoler og høiskoler, led vor
ungdom paa dine veier!

Vær, o Gud, efter dit løfte enkers forsvar og faderløses fader.
Giv alle syke og sorgfulde lindring og trøst, kom naadig de
andfegtede til hjælp, og dem som er i dødens nød. Vær deres
styrke som lider trængsel for Jesu navns skyld. Giv et fred-
sommelig og lykkelig samliv, godt og tjenlig veir, retsindige
og kristelige raad til al vor gjerning.⁴⁷

Hvis vi ser tilbake på det jødisk-kristne bønnemønsteret, er det verdt å merke seg at hele første del av bønner er den proklamatoriske velsignelsesbønner som vi så i de tidligste eksemplene fra Det gamle og Det nye testamente, og fra 1. Klemensbrev. Bønner konstaterer hva Gud faktisk gjør: Gud gir daglig brød, glede og gode dager, trengsler og kors – og har gitt oss det evige liv som mål. «Kors» refererer her til den lidelsen som de kristne må regne med, og går tilbake til et Jesussitat fra Matt 16, 24: «Om noen vil følge etter meg, må han fornekte seg selv og ta sitt kors opp og følge meg.» Det er forskjellsreligionens omkostninger som tematiseres: Det koster å være kristen. Men innledningsbønner konstate-
rer også at alt er omfatta av Guds plan og omsorg. Uten tvil er det et transcendent gudsbilde som tiltales i bønnene. Gud blir bedt om å forsvare enker og faderløse, gi lindring og trøst til syke, gode samliv og ekteskap, godt og tjenlig vær. Det er også en oppdragende Gud som tiltales: Gud kan velge å gi onde dager for å oppdra menneskene, hvis det er nødvendig for omvendelse og frelse.

Jensens stilsikkerhet kommer til uttrykk i formuleringer som «Giv fred paa jorden og fred i hjertene.» Denne formuleringa fungerer som en innledning til en bønnedel som handler om verdensfred, fred i hjem og samfunn, fred for sjøfolk og utenlandsboere, og fred i den enkeltes indre. Jensen har en utstrakt brukt av alliterasjoner og andre litterære virkemidler: «Faderløses fader», «syke og sorgfulle», «dødens nød». Vekta ligger uten tvil på et transcendent gudsbilde. Det er en formulering der han ber om «vilje og visdom» til verdens statsledere, så de kan fremme rettferd og fred. Utover dette er det utelukkende petisjoner der Gud blir bedt om å handle med verden, menneskeheten og den enkelte.

Det finnes konturer av flere kriser i Jensen forbønn, men i overveiende grad av de to første, som dom, og som fatale situasjoner. Hvorvidt fredelige og lykkelige samliv og trivsel for utenlandsboende er fatalt, er en vurderingssak. Men vekta ligger i overveiende grad på eksistensielle anliggender. I bønnens andre del står kirken i fare for å ikke bli bevart som en rettroende kirke. Guds ord står i fare for å ikke bli forkynt klart og rent, og sakramentene, det vil si dåpen og nattverden, står i fare for å ikke bli brukt rett. Kirkens tjenere står i fare for å ikke være rettskafne. Hedninger og Israels folk står i fare for å gå fortapt, sammen med dem som står Guds ord i mot. Alt dette dreier seg om å unnslipe Guds dom. Samtidig er det kriser som dreier seg om å ikke få sine daglige behov dekket: De allerede nevnte enker og faderløse, de syke og sorgfulle, alle som lider på ulike måter, og ikke minst, naturen og grøden: Gi godt og tjenlig vær.

Det er en verden og en virkelighet som dirrer i Gustav Jensen forbønn. Alt kan gå galt. Alt står på spill. Destruksjonen og dommen er overhengende. Men i håp til Guds nåde er det likevel en sjanse for at verden holdes oppe, og at ikke alle går fortapt. Det er ingenting annet mennesket kan gjøre enn å be, i tillit til at Gud holder sitt løfte om å ta vare på verden og menneskeheten.

Nærhet og mening

I 2008-forslaget ble det gjengitt en rekke forbønner. Det er viktig å ha *in mente* at intensjonen med reformen var å legge til rette for at menighetene sjøl kan skrive forbønner. De gjengitte bønnene er derfor delvis tenkt som eksempelbønner, men det presiseres også at de kan brukes i fulltekst. Et trekk ved nyere bønner er at de ofte er svært lange og ordrike. Av plasshensyn gjengir jeg derfor omtrent en tredel av en forbønn:

L: Lat oss be for våre liv og vår tru.

A: Gud, kom til oss.

L: Kom oss nær, så vi får kjenna du er verkeleg i våre liv.

Rør oss med ditt nærvær.

Gje våre liv ei retning og ei mening.

Lyft kvar enkelt av oss inn i ditt bilete.

Redd oss frå vondskapens makt.

Lat det som er sundbrote, bli heilt.

Frels oss du inn til deg.

...
 Møt oss i våre lengsler og våre håp, i vår glede og vår jubel,
 I vår sorg og vår fortvilning, i alle våre spørsmål.
 Ver med dei som ikkje er her, alle som er skapte av deg og til deg.
 Møt du alle der dei er, dei vi held av, dei vi kjenner, og dei vi ikkje kjenner.
 ...
 Ver nær i heimane. Ver nær i venskap, i naboskap.
 Vis deg i din kjærleik.
 Og lat oss få elska kvarandre som du har elska oss.
 Styrk alle i sine yrke og sitt arbeid:
 Dei som arbeider med sine hender, med sine tankar og idear,
 dei som er ved maskinar og skjermar,
 dei som er bak ratt, på land, til sjøs og i lufta,
 dei som arbeider med dyr og vekster, dei som organiserer, dei som pleier og gjev omsorg,
 dei som ordnar, styrer og forvaltar.
 Styrk alle i si teneste.
 Ver hos oss i vår fritid og i alle våre samvær,
 på våre reiser, i leik og idrett.
 Gje oss glade stunder og gode opplevingar.
 Lat naturens rikdom gje oss kvile og nye krefter.⁴⁸

I dette forslaget har det skjedd mye siden Gustav Jensen. Hva står på spill i denne bønningen? Hvilke kriser er artikulerte, og hvilke er implisitte? Det mest tydelige er at dommen er fraværende. «Redd oss frå vondskapens makt» og «Lat det som er sundbrote, bli heilt», er det eneste som kan tolkes i retning av at det står noe transcendent på spill. Det er heller ingen andre formuleringer i det jeg har utelatt, som indikerer noe annet. Derimot er det mye i bønningen som handler om immanens. Den omhandler opplevelsen av Guds nærvær: «Kom oss nær, så vi får kjenna du er verkeleg i våre liv. Rør oss med ditt nærvær.» Og den legger vekt på at opplevelsen av distansen til Gud skal oppheves: «Frels oss du inn til deg». Å bli frelst *av* Gud er en klassisk ytringsmåte. Men å bli frelst *inn til* Gud er en språklig nyskaping. Det knusktørre reformatoriske språket som vektlegger dogmer, er også fraværende. Derimot har emosjonene fått stor plass: «Møt oss i våre lengsler og våre håp, i vår glede og vår jubel, i vår sorg og vår fortvilning, i alle våre spørsmål.» Avstands- og nærhetsretorikken kommer til uttrykk på mange måter: «Møt oss». «Ver nær i heimane. Ver nær i venskap, i naboskap.» Den

gjennomgående framstillinga av Guds transcendens som vi har sett gjennom den historiske framstillinga av det jødisk-kristne bønnemønsteret, får sitt motsvar her: «Ver nær». Guds immanens etterspørres gjennom hele bønningen: «Møt du alle der dei er». Det er et gudsbilde som skiller seg skarpt fra Jensens allfader som våker over det hele. Her etterspørres det i stedet en Gud som oppsøker, er nær, møter menneskene, kommer til og tar imot.

Erfaringsnærheten som var etterspurt gjennom gudstjenestereformen, kan også tydelig identifiseres i bønningen. Arbeidsliv og fritid er ikke et tema i Jensens bønn. I denne forbønningen blir det derimot utfolda. Jensens ordknappe og pregnante uttrykksmåte utfordres her av en detaljrikdom som presiserer mange ulike former for arbeid: «Dei som arbeider med sine hender, med sine tankar og idear, dei som er ved maskinar og skjermar, dei som er bak ratt, på land, til sjøs og i lufta, dei som arbeider med dyr og vekster, dei som organiserer, dei som pleier og gjev omsorg, dei som ordnar, styrer og forvaltar.» Her skal det skapes gjenkjennelse for den som ber. Alle nevnt, ingen glemt.

Det immanente gudsbildet kan i første omgang se ut til å være påtagelig. De immanente godene er også påtagelige: Gud skal være tilstede på en måte som er erfarbar og følbar. Kan vi se noen krise i bønningen? Alle nærvær- og avstandsverb og preposisjoner kan antyde at krisa i så fall er erfaringa av gudsfravær. Sjøl om det på mange måter kan se ut til å være et immanent gudsbilde, er det likevel en guddom som ikke allerede har sett det som er vanskelig, men en guddom som må fortelles hva problemet er, og gjerne gis forslag til løsninger. Er dette et uttrykk for den krisa det troende mennesket erfarer i en sekularisert tid, der livsfortolkninga ikke lenger er religiøs? Spiritualiteten som kommer til uttrykk, kan ikke sies å være selvspirituell. Her trer det forskjellsreligiøse gudsbildet fram i form av petisjoner om at Gud skal gi noe eller gjøre noe. Samtidig er det også mange petisjoner som dreier seg om følelser. «Gjev våre liv ei retning og ei meining» kan kanskje være noe av det som fanger opp den bedendes største krise i vår egen tid: det retningsløse og meningsløse.

Det ansvarlige og autonome mennesket

Det er på mange måter et ulykkelig bedende subjekt som opptrer i det nye bønnespråket. Behovet for nærhet, indre

fred og mening er påfallende. Paradoksalt nok er det også et svært handlekraftig og ansvarlig subjekt som trer fram. En annen av forbønnene har en rekke formuleringer som indikerer dette.⁴⁹ Der Gustav Jensen ber «Giv fred i verden og fred i hjertene», bes det i 2008-bønningen: «Gi oss mot og kraft til å tale fredens sak.» Der Jensen ber «Giv godt og tjenligt ver», bes det i 2008-bønningen: «Hjelp oss til å ta vare på ditt skaperverk og forvalte naturens ressurser til beste for hverandre.» En del av retorikken kunne også vært henta fra et partiprogram: «La dialogens og samarbeidets ånd hvile over forhandlinger og avgjørelser.» Vi finner også en rekke flere eksempler på nyspråk som bryter med det liturgiske språket som tradisjonsspråk: «Fri oss alle fra mistenksomhet og hang til prestisje, og hjelp oss til å leve i fred og forsoning.» Denne bønningen har klare trekk av humanitetsreligion. Den tematiserer politiske forhold og oppfatter politisk og sosial handling som en del av det kristne livet, et oppdrag gitt av Gud. Men det som er enda mer påfallende, er at bønningen i liten grad inneholder petisjoner der Gud blir bedt om å gjøre noe substansielt. Menigheten trer fram som et svært ansvarlig subjekt som ønsker å påta seg skylda for det som har gått galt, og er beredt til å ta ansvaret for å rydde opp i det igjen: «Gi oss styrke og mot til å respektere alle menneskers likeverd. Hjelp oss til å se vårt ansvar der mennesker har mistet grunnlaget for sin eksistens.»

I denne bønningen er ønsket om de gode emosjonene ikke framtreddende. Den empiriske vendinga i den liturgiske bevegelse ønsker som sagt å tematisere erfaringer og ønsker politisk endring av global urettferdighet, klimatrussel og destruktive livsvilkår. Dette er fatale kriser, kriser der skaperverket står på spill, og der urettferdigheten synliggjøres som livstruende. På mange måter er det en bønn å bli sliten av. Det gis liten anledning til å overgi et problem til Gud. Derimot er det et svært ansvarlig bedende subjekt som påtar seg skylda for det som har gått galt, og ber om å utrustes med styrke og mot, vilje og evne, visdom og kraft til å ordne opp igjen. Det avmektige subjektet vi så i Gustav Jensens forbønn, finnes ikke her. Det er det autonome mennesket som trer fram. Det er også et gudsbilde det ikke knyttes særlige forventninger til. Det finnes to unntak i bønningen: «Bevar kong Harald og hans hus» og «Vær vern og ly for alle som er på flukt fra krig og katastrofer». Utover disse to eksemplene, ber menigheten Gud om å påpeke deres ansvar, så de kan handle. Dette er trekk som peker i retning av

selvspiritualitet. Tendensen i bønningen er at Gud skal forløse det iboende potensialet mennesket har til å håndtere krisene.

Hybrid spiritualitet og hybride bønner

Innledningsvis spurte jeg om det nye bønnespråket er uttrykk for sekularisering. Jeg spurte også om gudstjenestereformen i sin helhet var uttrykk for sekularisering, med tanke på at selve prosessen ble tilrettelagt som en prosess «nedenfra», til forskjell fra tidligere tiders autoritære prosesser. Det er trekk som taler for og mot sekularisering. Det som taler for, er at det autonome mennesket trer tydelig fram i bønningen i form av et subjekt som ikke lenger hengir seg til Guds allmakt for å få problemene løst, men vil ta ansvar sjøl. Det jødisk-kristne bønnemønsteret blir brutt ved at Gud ikke lenger påkalles som den eneste som kan løse krisene. Gudsbildet er mindre transcendent enn tidligere. Det som også taler for, er at godene som skal oppnås, er immanente. Å holde ut lidelse for å oppnå et større gode etter døden, er så godt som fraværende tematikk. En tredje ting som taler for, er de tydelige trekkene som peker mot at selvet skal bekreftes. Gode følelser og velvære framstår som et mål i nyere bønner. Krisene som kommer til syne i bønningen, dreier seg i liten grad om den første betydninga av krise, krise som dom. Krisene dreier seg om det som angår verden og livet, og i stor grad om selvets emosjoner og alminnelige frustrasjoner. De selvspirituelle trekkene er et utvilsomt trekk ved bønningen vi har sett på. Samtidig er det mer å si enn at det nye bønnespråket er selvspirituelt. Det er som sagt tendenser til et selvspirituelt gudsbilde, der mennesker henvises til seg sjøl. Likevel ville det være forenkelt å hevde at gudsbildet ikke lenger er transcendent. I eksemplene vi har sett på, blir bønningen, tross større grad av autonomi hos mennesket, henvendt til en guddom som er utenfor mennesket. Sjøl i forbønningen ovenfor, som i så stor grad inneholdt nærhets- og avstandsretorikk, besto petisjonene av bønner om at Gud skulle bevege seg fra fravær til nærvær. Det er en transcendent guddom som påkalles i disse petisjonene, en guddom som den bedende ønsker å erfare som immanent. Dette er ikke et uttrykk for selvspiritualitet, men et uttrykk for forskjellsreligiøsitet.

Det ansvarlige og autonome mennesket kom særlig til uttrykk i den siste bønningen vi så på. I bønningen er det stor vilje til politisk handling, forstått som en del av det kristne

oppdraget, noe som samsvarer med humanitetsreligiøse kjennetegn. Den sosial-etiske vekkelsen på 1970-tallet, som har nære bånd til den liturgiske bevegelse, var en reaksjon på den avmakten som på mange måter har prega den pietistiske varianten av det lutherske menneskesynet. Det syndige og avmektige mennesket som ikke kan gjøre annet enn å passivt vente på Guds nåde, har vært et umulig ideal for mennesker av god vilje. Men luthersk teologi innebærer også at mennesket er Guds medskaper, med vilje og evne til å kjempe for rettferdighet. Dette har blitt underkommunisert i den norske pietismen. Trolig er betoninga av menneskets ansvar noe som ikke bare kan ses som et uttrykk for sekularisering, men også som en reaksjon på dette.

Halvard Johannessen identifiserte i sin avhandling en hybrid religionsform i Den norske kirke, slik den kommer til uttrykk i kirkemøtedokumentet «Kirken i møte med den åndelige lengsel i vår tid». Den hybride religionsformen er en forskjellsreligion med tiltagende selvspirituelle trekk, men også med islett av humanitetsreligion. Jeg har argumentert for at analysen av bønnene viser mye av det samme resultatet. De selvspirituelle trekkene er påtagelige, og forskjellsreligionen er på vikende front. Men forskjellsreligionen er ikke borte

i materialet. Den har heller antatt nye former. Det som er annerledes i bønnene, er at humanitetsreligionen er langt tydeligere her enn i Johannessens materiale.

Hva skal mennesker frelses fra i nyere bønnespråk? Dommen er ikke et signifikant tema i norske gudstjenester. Dommen ivaretas i tradisjonstekster som trosbekjennelsen, eldre salmer og bibeltekster, men den tas ikke med i de nyskrevne liturgiske tekstene. Selvet er derimot et signifikant tema, i form av emosjoner, og i form av ønsket om å realisere sitt potensiale. Selvet må frelses. Men det er mer enn selvet som må frelses: Skaperverket må frelses.

En av målsettingene for gudstjenestereformen var et erfaringsnært språk. Høringsforslaget har forsøkt å oppfylle denne målsettinga, om enn kanskje på en annen måte enn det som var tilsikta. De erfaringene som er mest signifikante, gir seg utslag i en rekke behov som adresseres til Gud: Behovet for at livet skal ha en retning og en mening, behovet for å erfare noe som er større enn seg sjøl, og for å håndtere vanskelige følelser. Men kanskje mest av alt trer dette fram: Behovet for å være et autonomt menneske som ikke er avmektig i møte med de ulike formene for kriser som tilværelsen kaster oss ut i.

*Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo
merete.thomassen@teologi.uio.no*

FAGFELLEVDERT, VITENSKAPELIG ARTIKKEL

Noter

- 1 Kirkerådet: Norsk salmebok 2013, nr. 981.1.
- 2 Palladius, *Den ældste danske alterbog*.
- 3 Kirkerådet, *Liturgi. Forslag til ny ordning for hovedgudstjenesten i Den norske kirke*, 155.
- 4 Thomassen og Lomheim, *Når dere ber. Om liturgisk språk og utforming av bønner til gudstjenesten*. Lomheims bidrag var ett kapittel om språklig-stilistiske trekk ved bønnene, kapittel 8. Dessuten var han medforfatter i oppsummeringskapitlet.
- 5 Thomassen, «Dogmatikk, poesi og erfaring».
- 6 Sennet, *The Corrosion of Character. Personal Consequences of Work in the New Capitalism*.
- 7 Thomassen og Lomheim, *Når dere ber. Om liturgisk språk og utforming av bønner til gudstjenesten*, 114 ff.
- 8 Taylor, *Autentisitetens etikk*, 42–43.
- 9 Taylor 2003 (først utgitt i 1991).
- 10 Heelas og Woodhead, *The Spiritual Revolution. Why religion is Giving Way to Spirituality*.
- 11 «Gi oss styrke og mot til å respektere alle menneskers likeverd. Hjelp oss til å se vårt ansvar der mennesket har mistet grunnlaget for sin eksistens» (Kirkerådet, *Liturgi. Forslag til ny ordning for hovedgudstjenesten i Den norske kirke*, s. 125).
- 12 Taylor, *Dilemmas and Connections. Selected Essays*, 368.
- 13 Johannessen, *Sekulariseringens spiritualitet*, 194.
- 14 Johannessen, *Sekulariseringens spiritualitet. En interdisiplinær lesning av betenkningen "Kirken i møte med den åndelige lengsel i vår tid"*. PhD-avhandling, Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo 2017.
- 15 Woodhead og Heelas, *Religion in Modern Times. An Interpretive Anthology*, 70–72.
- 16 Heelas og Woodhead, *The Spiritual Revolution. Why religion is Giving Way to Spirituality*.
- 17 Se også Madsen, *The Unfolding of the Therapeutic*.
- 18 Heelas og Woodhead, *The Spiritual Revolution. Why religion is Giving Way to Spirituality*.
- 19 Johannessen, *Sekulariseringens spiritualitet*, 34–37.
- 20 Johannessen, *Sekulariseringens spiritualitet*, 187.
- 21 Johannessen, *Sekulariseringens spiritualitet*, 199–200.
- 22 Koselleck, «Crisis», 358.
- 23 Brunvoll, *Den norske kirkes bekjennelsesskrifter*, Den apostoliske trosbekjennelse, art. 2.
- 24 Matt 25, 31–33.
- 25 Kittel, *Theological dictionary of The New Testament*, 922–933.
- 26 Matt 6, 9–13.

- 27 Kittel, *Theological dictionary of The New Testament*.
- 28 Thomassen, «Dogmatikk, poesi og erfaring».
- 29 Veiteberg, *Kunsten å framføre gudstjenester*.
- 30 Byström och Norrgård, *Mer än ord*.
- 31 Beckmann, *Feminism och liturgi*.
- 32 Thomassen, *Kjønnsinkluderende liturgisk språk*.
- 33 Kirkerådet, *Liturgi. Forslag til ny ordning for hovedgudstjenesten i Den norske kirke*.
- 34 Bradshaw, *The Westminster Dictionary of Liturgy and Worship*.
- 35 1 Mos 24, 26–27.
- 36 Matt 6, 7–13.
- 37 1. Klemensbrev 59, 2–3.
- 38 1. Klemensbrev 59, 4.
- 39 For en mer omfattende gjennomgang, se Thomassen og Lomheim 2013: 58–62.
- 40 Palladius, *Den ældste danske alterbog*. Bønnen er her tilpassa nyere språkdrakt.
- 41 Flato, *Den store liturgirevisjonen i vår kirke 1886–1926*.
- 42 Gudstjenesteordning fra 1977, den ordninga som kom mellom 1889/1920 og 2008/2011, kunne for så vidt også fått oppmerksomhet i denne analysen. Samtidig oppfatter jeg den som en ordning som i hovedsak bygger på tradisjonen fra Gustav Jensen, uten signifikante brudd med det tradisjonelle forskjellsreligiøse uttrykket og jødisk-kristne bønnemønsteret. Den er derfor ikke så interessant materiale for å undersøke det jeg ønsker å undersøke: Sekularingstrekk og spiritualitetsformer. Overgangsordningene mellom 1889-liturgien og 1977-liturgien er derimot interessante fordi de endrer et annet aspekt ved gudstjenesten, deltakerrollene. Det faller utenfor denne artikkelens format å redegjøre for dem, men jeg henviser til Geir Hellemos analyse av disse i artikkelen «Gudstjenesten og folket. Om deltagelse i gudstjenestefeiring» 2014. Her undersøker han hvordan de ulike liturgiske ordningene tilrettelegger for ulike deltakerroller, det vil si måten menighet og prest spiller sammen med de liturgiske ordningene.
- 43 *Alterbok for Den norske kirke* 1920.
- 44 Ferguson, «Ordo Salutis» in *New Dictionary of Theology*, 480.
- 45 Kirkerådet, *Liturgi. Forslag til ny ordning for hovedgudstjenesten i Den norske kirke*, 155.
- 46 Heelas, *Spiritualites of Life*.
- 47 *Alterbok for Den norske kirke* 1920.
- 48 Kirkerådet, *Liturgi. Forslag til ny ordning for hovedgudstjenesten i Den norske kirke*, 17–19.
- 49 Kirkerådet, *Liturgi. Forslag til ny ordning for hovedgudstjenesten i Den norske kirke*, 126–127.

Litteratur

- Alterbok for Den norske kirke.* Oslo: Selskapet til kristelige andagtsbøkers utgivelse 1945, 3. opplag.
- Beckmann, Ninna Edgardh: *Feminism och liturgik. En ecklesiologisk studie.* Uppsala 2001.
- Bradshaw, Paul F. (ed.): *The Westminster Dictionary of Liturgy and Worship.* Louisville& London: Westminster John Knox Press 2002.
- Brunvoll, Arve: *Den norske kirkes bekjennelsesskrifter.* Oslo: Lunde forlag 1972.
- Bystrom, Jan & Norrgård, Leif: *Mer än ord. Liturgisk teologi och praxis.* Stockholm: Verbum 1996.
- Baasland, Ernst og Hvalvik, Reidar (utg.): *De apostoliske fedre: i norsk oversettelse med innledninger og noter.* Oslo: Luther Forlag 1997, 2. Utg.
- Ferguson, S.B: «Ordo Salutis» in *New Dictionary of Theology.* Downers Grove: IVP Academic, 1988.
- Flatø, Lars: *Den store liturgirevisjonen i vår kirke 1886–1926. En kirkehistorisk undersøkelse.* Oslo: Land og kirke, Gyldendal norsk forlag 1982.
- Heelas, Paul and Woodhead, Linda: *The Spiritual Revolution. Why religion is Giving Way to Spirituality.* Malden, Oxford: Blackwell Publishing 2005.
- Heelas, Paul and Woodhead, Linda: *Religion in Modern Times. An Interpretive Anthology.* Oxford: Blackwell Publishing 2000.
- Heelas, Paul: *Spiritualites of Life: New Age Romanticism and Consumptive Capitalism,* Oxford: Blackwell Publishers, 2008.
- Hellemo, Geir: «Liturgisk teologi for Den norske kirke» i Hellemo, Geir (red): *Gudstjeneste på ny.* Oslo: Universitetsforlaget 2014.
- Hellemo, Geir: «Gudstjenesten og folket. Om deltagelse i gudstjenestefeiring» i Ø. Ekroll, S. Hjorth & E. Vegge (Red.), *Vor kristne og humanistiske arv: Betrakninger ved 200-årsjubileet for Grunnloven.* Trondheim: Nidaros domkirkes restaureringsarbeiders forl. 2014, ss. 194–216.
- Johannessen, Halvard: *Sekulariseringens spiritualitet. En interdisiplinær lesning av betenkningen «Kirken i møte med den åndelige lengsel i vår tid.»* Acta Theologica nr. 64. Oslo: Det teologiske fakultet 2017.
- Kirkerådet: *Liturgi. Forslag til ny ordning for hovedgudstjenesten i Den norske kirke.* Bokmål. Bergen: Eide 2008.
- Kirkerådet: *Gudstjeneste for Den norske kirke.* Stavanger: Eide forlag 2011.
- Kirkerådet: *Norsk Salmebok.* Stavanger: Eide forlag 2013.

- Kittel, Gerhard (ed): *Theological Dictionary of The New Testament,* Volume III, Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Company 1965, Ninth Printing 1979.
- Koselleck, Reinhart: «Crisis», i *Journal of the History of Ideas,* 67, no. 2, 2006, ss. 357–400.
- Madsen, Ole Jacob: *The Unfolding of the Therapeutic. The Cultural Influence of Psychology in Contemporary Society.* Dissertation for the degree of philosophie doctor (PhD), University of Bergen 2011.
- Nemnd for gudstjenesteliv: *Ny ordning for hovedgudstjenesten i Den norske kirke.*
- Saksorientering til Kirkerådet. Saksdokument mai 2008, upubliseret.
- Palladius, Peder: *Den ældste danske alterbog.* København: Utg. Lis Jacobsen 1556/1918.
- Sennet, Richard: *The Culture of the New Capitalism. The Castle Lectures in Ethics, Politics and Economics.* New Haven & London: Yale University Press 2006.
- Sennet, Richard: *The Corrosion of Character. Personal Consequences of Work in the New Capitalism.* New York: London: W.W. Norton & Company 1998.
- Taylor, Charles: *Autentisitetens etikk.* Oslo: Cappelen 2002, 4. oppl. 2003. (Først utgitt i 1991).
- Taylor, Charles: *A Secular Age.* Cambrigde MA: Harvard University Press 2007.
- Taylor, Charles: *Dilemmas and Connections. Selected Essays.* Cambrigde MA: Harvard University Press 2011.
- Thomassen, Merete: *Kjønnsinkluderende liturgisk språk. En analyse av norske gudstjenester under Det økumeniske tiåret 1988–1998.* Avhandling innlevert for graden dr.theol., Universitetet i Oslo 2007.
- Thomassen, Merete: «Gudstjenesten som speiling av det individuelle eller kollektive subjekt? Om gjenkjennelseskriteriet i liturgisk reformarbeid», i *Kirke og kultur* 6/2008.
- Thomassen, Merete: «Dogmatikk, poesi og erfaring», i Hellemo, Geir (red.): *Gudstjeneste på ny.* Oslo: Universitetsforlaget 2014.
- Thomassen, Merete og Lomheim, Sylfest: *Når dere ber. Om liturgisk språk og utforming av bønner til gudstjenesten.* Oslo: Verbum 2013.
- Veiteberg, Kari: *Kunsten å framføre gudstjenester. Dâp i Den norske kyrkja.* Avhandling innlevert for graden dr. theol, Universitetet i Oslo 2006.
- Woodhead, Linda and Heelas, Paul: *Religion in Modern Times. An Interpretive Anthology.* Oxford: Blackwell Publishers 2000.

«Spytt ikkje på golvet»

Om fotoserien i dette nummeret av Arr

Tuberkulose har vært, og er, en fryktet og dødelig sykdom. På begynnelsen av 1900-tallet var tuberkulose den sykdommen som på verdensbasis kostet mest i tapt arbeidskraft. I Norge døde nesten 7000 hvert år av tuberkulose – av en befolkning på drøye to millioner. I 1900 påla tuberkuloseloven leger å melde fra om alle tilfeller av smittefarlig tuberkulose, og føre tilsyn med hjemmet. Smittede kunne tvangsinnlegges på sykehus eller tuberkulosehjem. Betalingen for oppholdet skulle deles mellom stat, fylke og kommune.

Loven la til rette for offentlig inngripen i folks privatliv. Samfunnet slo mot en felles fiende: Var man frisk, hadde man et ansvar for å forbli det gjennom forholdsregler som å sterilisere melk, vaske hendene, bruke lommetørklær og holde god hygiene for øvrig. Var man syk, hadde man et ansvar for ikke å smitte andre, noe man ble påminnet på av plakater med ordlyd som «Spytt ikkje på golvet. Host ikkje mot nokon».

Sykdommen og det institusjonelle apparatet rundt ble fotografert av mange. Fotoserien i dette nummeret av *Arr* viser et utvalg gjenstander og fotografier i Norsk teknisk museums samlinger knyttet til tuberkulose. Fotoserien vektlegger det institusjonelle aspektet fremfor personlige krisen. I interiørene fra Luster sanatorium, fotografert på begynnelsen av 1900-tallet av Severin Worm-Petersen, er det som om lyset og stillheten forsterker lidelsen og fortvilelsen til de som levde sine liv her. Samtidig er bildene en nøktern registrering av det apparatet som ble bygget opp i et forsøk på å håndtere sykdommen.

Eksteriørene i fotoserien er hentet fra postkort. Tuberkuloseloven la grunnlag for en storstilt utbygging av sykehus og pleiehjem. Kort med motiver fra sanatoriene var utbredt, og de vitner om institusjonenes nær sagt hverdagslige tilstedeværelse. Med tanke på tuberkulosens konsekvenser

gir dette Worm-Petersens interiørbilder et strøk av dramatik. Enkelte av hilsningene på de innsamlede kortene kan på sin side bryte ned de solide, offentlige fasadene. På et kort med motiv fra Grefsen sanatorium, står det for eksempel:

Kjære lille Hanna! Haaber du nu er frisk og tjæk igjen, har ventet længe paa at høre fra dig, men dyb Taushed. Nu tænker jeg du har det ganske livlig, vi har sendt dig vore bedste Sangere til Adspredelse for dere Nordboere. Hjertelig hilsen din Maren. Send mig ialfald et Kort og sig hvorledes du har det. Jeg er saa frisk men blir her videre utover alligevel. *Grefsen sanatorium, 2. juli 1904.*

Sanatoriene og hjemmene var under nedbygging i 1950- og -60-årene da antibiotika var kommet i bruk. Og omkring 1970 var det norske samfunnets kamp mot tuberkulosen ansett som vunnet og over. Virksomheten ved hjemmene og sykehusene var lagt om, og kategorien tuberkulose gikk ut av den norske offentlige sykdomsstatistikken.

Globalt er bildet et annet. Hver tredje person i verden er smittet av en type tuberkulose som er farlig for folk med svekket immunforsvar. De fattigste landene i verden er hardt rammet. Det har utviklet seg multiresistente tuberkulosebakterier som de vanlige medisinerne ikke biter på. Organisasjonen Leger uten grenser melder at omkring fem millioner mennesker har utviklet multiresistent tuberkulose det siste tiåret. Kun én prosent av dem har hatt tilgang til behandling, halvannen million har dødd av sykdommen.

*Ellen Lange og Thale Sorlie
Norsk teknisk museum
ellen.lange@tekniskmuseum.no
thale.sorlie@tekniskmuseum.no*